

Kritische bibliografie

OVER OUD WORDEN EN STERVEN

Jacques De Visscher

- Cicero, *Over ouderdom*. Baarn. Ambo, & Schoten, Westland, 1989, 83 blz., 595 Bfr., ISBN 90 263 0983 X
- Edith Cardoen, *Ervaring en betrokkenheid. Over zinvol ouder worden*. Tiel. Lannoo, 1990, 85 blz., 398 Bfr., ISBN 90 209 1747 1
- Johan Cullberg, *Crisis en innerlijke groei. Een psychoanalytische en sociaal-psychiatrische studie*. Baarn. Ambo, & Schoten, Westland, 1988, 199 blz., 595 Bfr., ISBN 90 263 0870 1
- Joanne Klink, *Het onbekende venster. Nieuwe ervaringen met leven en sterven*. Baarn. Ten Have, & Schoten, Westland, 1989, 218 blz., 595 Bfr., ISBN 90 259 4424 8
- Marian A. Verkerk, e.a., *De mythe van de leeftijd. Ethische kwesties rondom het ouderenbeleid*. 's-Gravenhage. Meinema, 1990, 135 blz., 530 Bfr., ISBN 90 211 3546 9

De ervaring van de hoge leeftijd, van het oud-worden en van het oud-zijn, is geen exclusief 'bezit' van wie zo'n hoge leeftijd heeft bereikt. Trouwens, voor ik hier verder kan op ingaan, stelt zich al de vraag : wat moet onder 'hoge leeftijd' worden verstaan ? Voor de Romeinen begint de 'senectus' aan zestig jaar, maar vandaag zullen vele zestigjarigen niet aanvaarden dat ze oud zijn, omdat ze met het 'oud-zijn' alleen negatieve associaties verbinden. Ik ken mensen van zestig-vijfenzestig die echt oud zijn, zich laten gaan, zich nauwelijks verzorgen en zeker geen inspanning meer doen om uit hun huis te komen of om zich mentaal nog iets eigen te maken. Daartegenover zal ik nooit een gebeurtenis vergeten tijdens een congres in Brussel, waar de hoogbejaarde Hans-Georg Gadamer, toen negenentachtig jaar, de openingsrede zou houden. Zijn lezing was geen echte lezing, maar een wellicht goed ingestudeerde improvisatie in een taal die de zijne niet is, het Frans, met voor zich op tafel een klein briefje waarop slechts enkele zinnen stonden geschreven. Op een bepaald ogenblik had Gadamer het moeilijk om een bepaald woord uit te spreken; we hadden allemaal de indruk dat hij 'scientificité' moest zeggen. De voorzitter, Maurice Weyembergh, die naast hem zat, meende dit ook zo aan te voelen, en fluisterde hem het woord in. Gadamer probeerde twee keer, maar had telkens 'a slip of the tongue', waarna hij dan zijn gehoor glimlachend toevertrouwde : "ma langue est plus vieille que mon esprit".

Zoals de mensen in hun dagelijks leven niet gelijk zijn, zijn ze ook in hun oud-worden en sterven ongelijk — dit oud-worden en sterven behoort trouwens tot het dagelijks leven en er is geen echte cesuur, geen voor iedereen duidelijk aanwijsbare dramatische overgang tussen het niet-oud-zijn en het wel-oud-zijn, tussen de 'virilitas' en de 'senectus'. Misschien merken de betrokkenen zelf de overgang nog het minst van al en zien de anderen duidelijker deze glijdende overgang. Zij zien en ervaren hoe iemand van nauwelijks zestig echt oud wordt en zich — eerder onbewust dan bewust — op het afscheid voorbereidt of gewoon ontoegankelijk wordt en zich van de wereld afkeert. Dit is een ervaring van familieleden en vrienden — eigenlijk betrokkenen in het oud-worden van wel bepaalde personen. De ervaring van het oud-worden hebben we dus niet in de eerste plaats van uit onszelf, maar vanuit hetgeen we rondom ons zien. Zo merken we dat de mensen niet gelijk zijn, en hopen we voorbeelden te vinden van mensen die hun hoge leeftijd in wijsheid beleven. Juist daarom treft ons een anekdote zoals deze over Gadamer's 'scientificité'.

Wijs oud-worden — dat is al een heel oud ideaal, en het zijn uiteraard de wijsgeren die dit thema in de loop van onze beschaving steeds opnieuw ter sprake hebben gebracht. Het is misschien het unieke van onze huidige cultuur dat 'oud-zijn' niet meer mag worden opgemerkt, dat, integendeel, hoogbejaarde mensen *eigenlijk* nog jong en dynamisch zijn en dus helemaal niet die gelatenheid en bezadigde wijsheid van de rustige levensavond, die de nakende dood heeft aanvaard, mogen uitstralen. Het activisme viert wel hoogtij. Als activiteit en arbeid, en hiermee gepaardgaand : gezondheid en een soepele lichamelijke conditie, de hoogste waarden zijn, dan is alles wat daar niet veel mee te maken heeft, zoals mijmeren en contempleren, rustig de tijd nemen om na te denken, te lezen, naar muziek te luisteren of te converseren de manifestatie van een ongehoorde passiviteit. Dat er een einde zou komen aan de arbeid of het actieve professionele leven, ervaren velen als een naderende verdoemenis. Er bestaat inderdaad een pseudo-religie van de arbeid, een sacralisatie van de arbeid die elke niet-arbeidende mens tot zware zondaars bestempelt, mensen die niet goed wijs zijn als ze in hun passiviteit niet vol schuldgevoelens zitten. De ouderen moeten daarom als afgeschreven worden beschouwd. En zelden zal men 'actieven' het gezelschap van de niets-doende ouderen zien opzoeken, want dat zou een inbreuk op of een bedreiging voor de activistische ideologie betekenen.

Ik zou een al te verheven beeld van het verleden en een te somber van het heden presenteren, indien ik zou stellen dat men alleen vroeger de waarde van het wijs oud-worden beleefde en men vandaag slechts het activisme zou belijden en dat er niemand oog voor de passieve waarden zou hebben. In het korte geschrift van Cicero, *Over de ouderdom* (Cato Maior de senectute), nu heel fraai uitgegeven door Ambo — een echt ingebonden boekje — in een vertaling van W.A.M. Peters die tegelijk voor een inleiding en aantekeningen

zorgde, kan de lezer zowel loftuitingen aan het activisme op hoge leeftijd vinden als pleidooien voor de wijsheid, zowel negaties van een gelaten aanvaarden van de dood, als kritische bedenkingen bij de dood die tot het leven behoort. Een heel diepzinnig geschrift is deze gefingeerde les van Cato Maior voor een paar jonge vrienden, Scipio Africanus Minor en Laelius Sapiens, zeker niet. Cicero keuvelt wat over zijn thema en haalt een groot aantal anekdotes aan die een en ander moeten illustreren, en hij bekommert zich helemaal niet om een mogelijke strenge coherentie van zijn verhaal. Men leest zowel : "Men moet vechten tegen de ouderdom,... Om de narigheid ervan zoveel mogelijk op te heffen, moet je goed op jezelf passen. Het is een gevecht als tegen een ziekteaanval" (blz. 37), als : "Met de portie levenstijd die elke mens is toegesmeten, moet hij tevreden zijn" (blz. 52). De twee gedachten hoeven niet echt contradictorisch te zijn, en ik denk vooral dat Cicero in zijn geschrift de overtuiging van de tweede zin is toegedaan, zoals trouwens uit zijn besluit blijkt : "Ook als wij onsterfelijk zullen zijn, is het een goede zaak dat het levenslicht van de mens te juister tijd wordt gedooft. De natuur heeft nu eenmaal een grens bepaald voor het leven, zoals ook voor all andere dingen. Ik zie het zo : ouderdom is de slotscène van het leven, zoals in een toneelspel. Word je daar doodmoe van, dan is het tijd om heen te gaan, vooral als je al schoon genoeg van het leven hebt" (blz. 59). De vraag blijft natuurlijk : wat heet 'te juister tijd' ? Wie bepaalt die 'juiste tijd' ? Moet dit aan de mens worden overgelaten ? Is de lucide zelfmoord, die wel niet vaak voorkomt, hierop het antwoord ? Maar is dit niet tegelijk de ultieme aanmatiging en hybrisis ?

In haar boek over zinvol ouder worden, *Ervaring en betrokkenheid*, wil Edith Cardoen de problematiek in een breder kader plaatsen en in ieder geval aandacht voor een andere, nieuwe waardenbeleving vragen, Hierbij gaat ze, overigens heel terecht, in tegen het zien van de levensloop als een continue stijgende lijn, zodat het ouder worden "een regressie tot een minderwaardige bestaanswijze, niets anders dan verlies (betekent). De volwassenheid in termen van groeiende zelfstandigheid en onafhankelijkheid leidt regelrecht tot dergelijke conclusies" (blz. 50-51). Er is inderdaad een gangbare biologische theorie die het heeft over progressie en depressie — een schema dat in feite niets over het concrete van de menselijke existentie vertelt en nog minder over de nieuwe waarden die — indien het de mens gegund is — kunnen ontstaan. Zo schrijft Cardoen : "Om een zinvolle oude dag voor te bereiden, om later in staat te zijn tot innerlijke vrijwording, is het noodzakelijk dat we in onze levensstijl en in onze waardenbeleving bepaalde correcties aanbrengen. Als eerste correctie noemen we de waardering van rust en vertrouwen en dit als tegenhanger van de gebruikelijke haast en de alles overheersende activiteit. Tegenover de cultus van het jong-zijn pleiten we voor de integratie van de grenservaring. En tegenover het individualisme, de overprikkeling en de vervlakking die onze tijdgeest kenmerken, wijzen we op het belang van de verbondenheid, van de stilte en van de herinnering" (blz. 56). Dit is een mooi pleidooi en men kan hopen dat het bij iedereen haalbaar is. De waarden die de auteur voorstelt,

dienen trouwens niet uitsluitend om 'een zinvolle oude dag' voor te bereiden; 'rust', 'vertrouwen', de 'integratie van de grenservaring', 'verbondenheid', 'stilte' en 'herinnering' zijn, hoewel geen absolute waarden, want zo dreigen ze formeel te worden, dan toch ontegensprekelijk belangrijke valorisaties en menselijke mogelijkheden, waarvan de verwaarlozing of de afwezigheid van elke thematische beleving en invulling de uitholling van de humaniteit en de subjectiviteit betekent. Met andere woorden deze waarden behoren tot de uitbouw van de deugdzaamheid van de mens. Hun omkering (onrust, wantrouwen, ontvluchting van elke grenservaring zoals ziekte, dood, angst, vreugde, erotische vervoering, schoonheid, liefde, schuld, individualisme, lawaai en hypostasiëring van het nu-bewustzijn) heeft de afbraak van de menselijkheid als gevolg. Het zijn immers de dieren waarvan men niet kan zeggen dat ze grenservaringen hebben, vertrouwen of herinnering kennen — aan de dieren moeten/kunnen we ons trouwens niet spiegelen. De vraag blijft natuurlijk hoe de mens deze waarden en mogelijkheden invult. Niemand heeft zijn bestaan en existentie in de hand. Vele oudere mensen kennen een ijzige stilte om zich heen, een eenzaamheid die ze niet hebben gewild of gezocht; niet zelden is het verlies van hun partner een bron van wanhoop of wordt hun herinnering door allerlei spoken bevolkt. Men moet al heel sterk staan om sommige onheilstoestanden sereen aan te kunnen. In dat perspectief kan men niemand beslissende voorschriften geven — zoals dat trouwens ook niet kan voor een gegarandeerde goede gezondheid. Precies voor deze recepten moeten de filosofen, moralisten en priesters zich hoeden: het zijn, hoe juist en — in abstracte zin — geloofwaardig ook, vaak al te gemakkelijke woorden, en het is vals te menen dat men over het vermogen beschikt om een gelukkige en wijze oude dag tegemoet te gaan. Men kan daar op hopen en men kan ook een en ander van oudere mensen leren, maar de garanties behoren tot de orde van het activisme en dus tot het rijk der illusies. Maar dit alles behoort niet exclusief tot de oude dag. Terwijl er mensen zijn die op hoge leeftijd het geluk ontdekken — Edith Cardoen heeft gelijk de ouderdom niet negativistisch te bekijken — zijn er heel wat ongelukkige en wanhopige jongeren die hun eenzaam bestaan niet aankunnen, zijn er ook veel mannen en vrouwen van middelbare leeftijd voor wie het bestaan een ellendige verveling is of een opeenstapeling van familiale, sociale, professionele, psychische en medische problemen. Kortom, sommige mensen geraken niet uit hun miserie. Is er een verklaring die meer is dan een hypothese, een vermoeden, een gissen? Er bestaat alleen een — moeilijk — antwoord: onvoorwaardelijke hulp en toewijding (wat niet het zelfde is als naïeve verwennerij of sentimenteel medelijden) die tot de eisen van de barmhartigheid en de rechtvaardigheid behoren.

Het ouder worden duidt men vaak aan met een term die niet altijd gelukkig gekozen mag heten: de laatste levensfase. Nogmaals: niet alleen oude mensen kennen die laatste levensfase. Heel wat jongeren en veertig-vijftigjarigen realiseren zich in hun ziekte dat ze niet lang meer te leven hebben. Maar sommige zestig-zeventigjarigen kunnen wel zeggen dat ze hun laatste levensfase

zijn ingetreden, alleen duurt die dan soms nog vijftientig jaar. Kortom, voor sommigen is deze periode heel duidelijk, voor anderen niet. Nog anderen kennen deze periode nooit, zelfs al hebben ze al zo vaak over de dood nagedacht. Volledig onbruikbaar is natuurlijk de term 'de tweede levenshelft' — voor sommige heel optimistische (?) mensen begint die aan vijftig jaar...

De zogenaamde laatste levensfase wordt voor het ogenblik in de literatuur niet vergeten; deze letterlijke belangstelling krijgt soms het karakter van het verijdelen of het exorciseren van de hoge leeftijd, van het falen in het leren sterven en van een beangstigende dood. Het is niet omdat ik hier dit artikel over het 'oud-worden en sterven' schrijf dat ik 'de laatste levensfase' beter aankan dan iemand met minder intellectuele werkzaamheden. Het oud-worden en het sterven hebben een raadselachtigheid die niet te onthullen valt — noch door de geneeskunde, noch door de psychologie of de theologie, ook niet door de wijsbegeerte. Als men dit enigma niet onderkent, vervalt men in zijn beschouwingen in allerlei vrijblijvende schema's die alleen theoretisch soms van heel veel eruditie getuigen. In *Crisis en innerlijke groei*, dat vooral een praktisch boekje wil zijn dat de problemen niet uit de weg gaat, maar ook niet heel diep graaft, stelt de auteur Johan Cullberg, een Zweeds psychoanalyticus en docent psychiatrie, dat het tot nu toe een ongeschreven wet schijnt te zijn geweest "dat dood en sterven ziekteverwekkende bacterieën zouden zijn — een noodzakelijk kwaad dat door de gezondheidszorg zoveel mogelijk uitgeroeid moet worden. Men durft zelden af te wijken van de vaste regel om met verschillende behandelingstechnieken de dood zo mogelijk uit te stellen. Om deze denkbeelden te kunnen doorbreken is het nodig een verdiepte kennis van de psychologie, de sociologie en de ethiek van de dood te verspreiden" (blz. 115). Dit laatste heeft de auteur wellicht met de beste bedoelingen gezegd en, welwillend, begrijp ik hem in de zin dat hij nu eindelijk eens hoopt dat men het fenomeen van het sterven ernstig neemt. Alleen moet men voor de schema's opletten en dus het fenomeen van het sterven niet laten opgaan in een soort interdisciplinaire wetenschappelijke thanatologie. De mens is een sterveling — in tegenstelling tot het dier — en verlaat dus de aarde. Meestal gaat dit sterven met ziekteverschijnselen gepaard, maar eigenlijk hoeft men niet ziek te zijn om te sterven, of zijn de ziekteverschijnselen begeleidend verschijnselen bij het sterven, zonder dat het genezen van die ziekte het sterven doet ophouden. Het is allemaal niet zo duidelijk. De idolatrie van 'conditie', 'fitness' en gezondheid — wellicht de meest hysterische pseudo-religie van onze tijd — is een soort strijd tegen de dood, alsof gezondheid de dood uitschakelt. De gedachte daarentegen dat de sterfelijkheid de gezondheid uiteindelijk ruïneert, is wellicht de meest onthutsende en bijgevolg de meest verdrongen gedachte die men zich kan voorstellen. Men stelt immers zoveel hoop in de hedendaagse gezondheids-technologie opdat zij de gezondheid blijvend zou garanderen. Als nu uitkomt dat zij de mens niet van zijn sterfelijkheid 'bevrijdt', omdat de sterfelijkheid de uiteindelijke realiteit van de mens blijkt te zijn, dan moet men die opgeschroefde gezondheid op een bepaald ogenblik toch als een bedrieglijke

valstrik zien. Maar zover gaat de luciditeit van de moderne mens niet.

De sterfelijkheid relativeert elke geneeskunde en een geneeskunde die zich niet realiseert dat zij er voor de mensen als stervelingen is, werkt de illusie van de onsterfelijkheidswaan in de hand. Cullberg heeft gelijk : men moet het fenomeen van het sterven ernstig nemen. Vanuit dit gezichtspunt moet men heel wat mystificaties trachten te ontcrachten. In de bundel die Marian A. Verkerk over enkele ethische kwesties rondom het ouderenbeleid heeft samengesteld, wordt dit helaas voorgesteld alsof men tegen de mythen moet ingaan. In het boek, *De Mythe van de leeftijd*, citeert Verkerk uit Van Dale de omschrijving van 'mythe' als een "juist aanvaarde maar ongefundeerde voorstelling omtrent een persoon, zaak of toedracht" — dit is een heel ongelukkige omschrijving, aangezien 'mythe' een funderend levensverhaal is dat de mensen religieus in hun zoeken naar zin oriënteert. Hoe het komt dat de auteurs van het boek, allen met een wijsgerige of toch academische opleiding niet het meer geëigende woord 'mystificatie' of 'waanbeeld' gebruiken — wat duidelijker en scherper hun bedoelingen zou doen uitkomen — is een open vraag. In ieder geval wenst deze bundel in te gaan tegen de vele al te stereotype beelden die men van de ouderen maakt en die in het concrete omtrent prioriteiten in de gezondheidszorg en de economische modaliteiten van de op - rust - stelling discriminerende en vaak ook nare gevolgen kunnen hebben. De Westerse beschaving zit met een aantal welvaartsfenomenen waarop men niet altijd een beschaafd antwoord heeft. Een van deze fenomenen, die men als problematisch aanvoelt, is de toenemende vergrijzing van de maatschappij waarvan statistische gegevens — die slechts abstracte gegevens verschaffen — een aantal mensen naar de discussietafel drijven. De vraag luidt : 'wat doen we met de steeds maar aangroeiende groep mensen boven de vijftig jaar in een maatschappij met beperkte werkgelegenheid en gelimiteerde gezondheidszorg ?' Meer en meer mensen leven langer, maar de technisch hoogontwikkelde culturen hebben dit in hun beleid — dat niet zo voluntaristisch is of kan zijn als men zich soms wel eens voorstelt — (nog) niet verdiskonteerd, omdat ze over het fenomeen van de hoge leeftijd en van de sterfelijkheid niet grondig hebben nagedacht. Deze zelfde culturen doen alles om de sterfelijkheid te verschalken en de mensen langer te doen leven, met het paradoxale gevolg dat men meent daar de middelen niet voor te hebben en dat men ook niet weet wat met al deze hoogbejaarde mensen gedaan. Eigenlijk hoopt men de situatie te bereiken dat de tachtig-negentigjarigen niet oud zijn, dynamisch blijven, en ja, waarom niet, er jong uitzien. We moeten kunnen zeggen : 'sterven is niets meer voor ons, dat was eigenlijk iets voor de onderontwikkelden die nog geen echte preventieve geneeskunde kenden of die nog niet de discipline konden opbrengen zich aan de wetenschappelijke inzichten van die preventieve geneeskunde te houden!' Is dat niet de stille droom van velen ? En maken we niet — binnensmonds of zelfs luidop — de kritiek dat mensen die aan longkanker of na een beroerte zijn gestorven, met hun gezondheid hebben gesold ? Ze rookten of dronken veel, bijgevolg leven ze niet lang! Dat is hun straf — ze hebben het zelf gewild!

Er is een beweging 'ageïsme' genoemd, die zich tegen de discriminatie van ouderen richt. Maar ook hier dreigt er een 'blinde vlek' met betrekking tot het effectief ouder-worden, zoals A.G. van der Wal in zijn artikel 'Ouder worden : erkenning of ontkenning ?' (in het boek van Verkerk) opmerkt : "Tegenover de eerder genoemde stereotypisering van de ouderen als conservatief, niet meer flexibel enzovoort wordt dan een beeld van ouderen als mensen geplaatst die nog (!) heel goed met hun tijd meekunnen, die goed gezond zijn, heel vitaal en actief (zelfs sexueel), betrokken bij alles wat er in de wereld gebeurt, productief, onafhankelijk enzovoort. De schaduwkant van het ouder-worden, die eerder ter sprake kwam als fenomeen dat in alle culturen bekend is, wordt hier met andere woorden stelselmatig ontkend. De ouderdom wordt niet acceptabel gemaakt door naar dingen te verwijzen die voor de ouderen als ouderen kenmerkend zijn en een nieuwe positieve betekenis aan deze fase van het leven geven, maar door een beeld ervan op te roepen dat zo weinig mogelijk van dat van de mens in de kracht van zijn leven verschilt : de oudere als de nog steeds jeugdige, energieke, actieve mens dus. Ik neig er daarom toe Thomas Cole gelijk te geven, wanneer hij als zijn mening uitspreekt dat het tegenoffensief tegen het ageïsme zich nog steeds aan hetzelfde voorstellings- en waarderingskader oriënteert als waaruit het ageïsme zelf opgekomen is" (blz. 40-41). Het is natuurlijk duidelijk — maar in de praktijk niet zo evident — dat men aan de slogan 'de ouderen zitten in de weg' niet moet toegeven. Het is ronduit dom geen oog te hebben voor de rijpheid en levenservaring van ouderen, en voor sommige instellingen betekent de verplichte op-rust-stelling van een aantal mensen niets anders dan een onverantwoorde adering. Om in ons vakgebied van de filosofie te blijven : heel wat oudere collega's hebben aan onze universiteiten niet meer de gelegenheid om te doceren en om proefschriften te begeleiden, maar worden aan Amerikaanse universiteiten ingehuurd, omdat zij die ervaring en eruditie beter op prijs stellen, terwijl men onze studenten deze wijsheid ontzegt. Kan men dit veralgemenen ? Neen, natuurlijk niet, aangezien elke algemene regel mank loopt. De bureaucratisering en juridisering van het maatschappelijk leven schakelen gelijk wat niet gelijk te schakelen valt. Hetzelfde geschiedt nu in de gezondheidszorg waar men, bij schaarste, het oude beginsel 'lijden helen waar het lijden te helen is' ongelijk ten voordele van jongeren met toekomst wil toepassen, zodat men dus ouderen aan een leeftijdslimiet voor een eventuele intensieve verzorging wil onderwerpen. *Place à la jeunesse* is een slogan die veel verraadt, maar tegelijk niet de vraag 'quelle jeunesse ?' verdraagt. In haar opstel 'Leeftijd en medische schaarste' (in de bundel van M.A. Verkerk), moet Helen J. Keasberry niet van sommige Amerikaanse berekeningen weten en nog minder van allerlei gelijkschakelingen. Het lijden moet geheeld worden. Dat sommige therapieën duur zijn weet men, maar men weet ook dat sommige ingrepen volslagen overbodig zijn en dat er heel veel bespaard kan worden, zonder allerlei discriminatoire overwegingen, door gewoon zuinig te zijn. Iedereen die enige ziekenhuiservaring heeft, kan daar terecht een en ander over vertellen. Keasberry maakt nog een andere

overweging die, helaas, al te veel ziekenhuis-artsen niet maken wanneer ze met oudere patiënten te doen hebben — deze overweging verdient aandacht : "Het doel van de medische wetenschap in het gezicht van de ouderdom moet zijn grens vinden in een beroep op het onderscheid tussen een biografisch, en een biologisch leven : een medische behandeling moet beogen het afronden van een biografisch leven mogelijk te maken, en er daarna niet naar streven het biologische leven als zodanig te verlengen. Geen levensverlengende interventies derhalve voor ouderen die een leeftijd bereikt hebben waarop hun biografie ten einde loopt, maar wel een systeem waarin de hoogste prioriteit wordt gegeven aan het voorkomen van een vroegtijdige dood, en aan de zorg voor de kwaliteit van het leven van oudere patiënten" (blz. 99).

Het afwerken van het biografische leven — wat is dat ? Wie bepaalt het ? Soms is wel duidelijk dat iemand afscheid van het leven neemt — zonder dat dit *per se* het pathetische of lucide karakter heeft van iemand die zijn gezin of familie samenroept en plechtig verklaart dat hij stervende is. Maar is dat bij iedereen zo duidelijk ? Sommigen, die hun 'biografie' overleven, klampen zich hardnekkig aan het bestaan vast en verliezen daarbij alle zin voor aanvaarding en waardigheid die zij misschien voordien hebben verkondigd. Helen Keasberry stelt zich terecht de vraag in verband met de ciceroniaanse voorstellingswijze van oud worden : "Aan hoevelen is het gegeven om met zo veel gratie en met zo'n intellectuele toewijding oud te worden ?" (blz. 102). Velen voelen zich al lang uitgerangeerd omdat ze omwille van hun professionele inactiviteit geen enkele waardering meer kennen en nu door hun lichamelijke ongemakken van anderen afhankelijk zijn geworden. Een andere biografie moet men niet schrijven. Vallen ze daarom onder de bezuinigingsmaatregelen ?

Welk is nu eindelijk de zin van de zorg voor een zinvol ouder worden als men achter alle beleidsvragen het fenomeen van het ouder worden en sterven toch nog onvoldoende overdenkt ? De mens *is* een sterveling, om het even of hij al of niet oud wordt, al of niet ziek is. Maar waarom is hij een sterveling ? Weet iemand het nog ? Cicero schrijft dat de natuur nu eenmaal een grens bepaald heeft voor het leven en dat het bijgevolg een goede zaak is "dat het levenslicht van de mens te juister tijd wordt gedooft". Wat zegt men vandaag ? Het *is* nu zo dat de mens sterft, we moeten ons niet afvragen waarom; we moeten de 'zaak' alleen zo lang mogelijk uitstellen, daarvoor dient de geneeskunde en de wetenschappelijke technologie die haar ondersteunt; en als de dood dan toch voor de deur staat, moet men hem zo zacht mogelijk zijn werk laten doen, hem desnoods voor zijn; maar zolang de dood niet echt voor de deur staat, moet de levensavond zo zinvol mogelijk worden gemaakt; bijgevolg moet men het ouder-worden à tout prix elke negatieve connotatie ontnemen — dit is zo ongeveer het moderne a-religieuze aanvoelen. Ik voeg er uitdrukkelijk 'a-religieus' aan toe, want er is een tijd geweest in de Europese beschaving waarin men het bovenstaande niet als antwoord zou hebben gegeven. Op de vraag 'waarom is de mens een sterveling ?' zou men misschien uit de bijbel hebben geciteerd : "Zie, de mens is geworden als Onzer een door de

kennis van goed en kwaad; nu dan, laat hij zijn hand niet uitstrekken en ook van de boom des levens nemen en eten zodat hij in eeuwigheid zou leven" (*Genesis* 3 : 22); anderen zouden misschien gezegd hebben 'omdat we arme zondaars zijn!' Het zijn antwoorden die het mysterie van de dood intact houden — alleen gelooft nauwelijks nog iemand in dit mysterie. Slechts in eigenaardige boekjes zoals *Het open venster* van Joanne Klink, die men heel verwonderd inbladert, vindt men nog gedachten in die zin van "dat er zoiets als een 'zondeval' is gebeurd, dat we de weg naar God en de vrede zijn kwijtgeraakt; dat er ook een verband is met onze problemen en ziekten en conflicten" enzovoort (blz. 122). Wie nog ergens gelooft, zal zeggen dat het allemaal juist is, en dat de theologen daar ook over schrijven en dat in de kerk daar soms over gesproken wordt, 'maar het is allemaal zo ver weg!' De Europese mens heeft dit geloof niet meer in zijn lijf en hoopt houvast te vinden in de gedachte dat het ouder-worden zo zinvol mogelijk moet worden gemaakt, hij hoopt verder houvast te vinden in de stervensbegeleiding — wat dit ook moge betekenen — en in de adequate pijnbestrijding, waarvoor de medische technologie kost wat kost moet zorgen. Men zegt alleen niet dat er geen zinvol oud-worden kan bestaan als de dood, de uitkomst van het leven, zelf absurd en zinloos is geworden. Sommige christenen vinden het esoterische — dat wil zeggen, niet voor oningewijden — antwoord in hun geloof; anderen — wellicht even weinig in getal — ontvouwen een stoïcijnse, heldhaftige apathie tegenover ziekte, lijden en dood en beleven een kosmische mystiek. Maar de meest beoefende houding tegenover het sterfelijk-zijn lijkt me wel het simuleren van een zinvol oud-worden in allerlei vormen van verstrooiing, *le divertissement*, in de stille hoop dat de greep van de dood niet te beangstigend en te benauwend zal zijn.

* * *

Er zijn ook mensen die haast probleemloos sterven, wars van allerlei metafysische en religieuze beschouwingen en bekommernissen, wars van elke angst en schaamte. Ze laten zich haast geruisloos uit hun existentie wegglijden om dan nog slechts te bestaan tot dit bestaan zelf uitdooft. Wanneer de existentie het ex-istere betekent, het uit-staan in de wereld, de transcendentie van het levensontwerp uit het pure zijn of bestaan, waarin de ontluking van het woord de manifestatie *par excellence* is, dan zie ik dit ouder-worden en sterven als het traag sluiten van de luiken. Het woord plooit zich in — na een lange periode van ontplooiing is nu de tijd van de in-plooiing gekomen. Deze oude mensen hebben dan andere prioriteiten en waarden die dan ook traag maar zeker wegvallen of zich verschuilen in een niet te achterhalen innerlijk. Er is in de historische zin van het woord geen inter-esse meer, aan niets wordt nog een herinnering verbonden, zodat deze ouderen zelfs hun kinderen of partner niet meer herkennen. Het zijn-tussen-de-dingen is dan nog slechts anoniem en immediaat. Deze traag stervenden zitten of liggen veel; hun rondlopen is een

wezenloos dolen. Ze eten minder en minder tot hen dat ook niet meer interesseert. Ze keren als het ware terug naar het punt van waar ze zijn gekomen. *Memento homo quia pulvis es et ad pulverem revertis*; men is inderdaad van stof en men keert tot stof terug. Dit hoeft geen depressie, dementie of Alzheimer te heten — al kan men in die zin heel wat klinische aantekeningen in het dossier maken.

Sterveling-zijn wil zeggen dat iedereen op een bepaald ogenblik de aarde verlaat. De enen haast geruisloos, sprakeloos, omdat spreken niet meer aan dat anonieme bestaan antwoordt — wat zou men nog ter sprake moeten brengen ? De anderen met veel misbaar of in alle geweld, omdat de existentie gehypostaseerd werd.

Sterveling-zijn is ook raadselachtig, omdat de werkelijkheid dat we sterven tot geen enkele toevallige aanleiding of oorzaak kan worden herleid. Noch de hersenmetastase, noch de electrocutie, noch de zelfmoord maakt de mens sterfelijk — Jean-Paul Marat is niet sterfelijk omdat Charlotte Corday hem in zijn bad heeft vermoord. Het ontische feit van ons sterven kan de meest uiteenlopende gestalten aannemen. We spelen vals en we duperen onszelf als we de contingente doodsoorzaken verabsoluteren, dat wil zeggen van het fundamenteel en essentieel ontologische feit van het sterveling-zijn losmaken, om ze dan, terwille van de onuitgesproken onsterfelijkheidswaan, op alle fronten te vermijden of te bestrijden.

Dit sluit echter geen eerbied voor het bestaan en voor de existentie uit. We zijn niet de architecten van ons bestaan, we hebben het gekregen; onze existentie hebben we op basis van dit gegeven ontplooid, omdat we die — merkwaardig genoeg zelf zijn. Al is deze existentie een transcendent project, nooit kan zij zich van het bestaan losscheuren. Er is een soort trans-descendentie omdat het stervende bestaan als het ware de existentie terugroept om dan samen met deze existentie de aarde te verlaten en er alleen sporen achter te laten. Vanuit de existentie het bestaan aanvaarden, impliceert voor het existentiële bestaan zorg dragen. Deze eis behoort tot het zelfbewustzijn van alle culturen en krijgt heel uiteenlopende gestalten in de duizenden godsdiensten en religies die de geschiedenis van de mensheid rijk is : men viert elk nieuw bestaan, elke nieuwe komst en men begeleidt elk heengaan. Waar dat door allerlei onheilstoestanden onmogelijk wordt gemaakt (natuurrampen, oorlogen, de oneerbiedigheid van de medemensen) spreekt men van inhumaniteit of onmenselijkheid. Het is inderdaad onmenselijk het enigma of mysterie van de sterfelijkheid niet te beleven, te doen alsof er geen raadsel is of te menen dat men het heeft ontraadseld. Niettemin betekent het bestaan dankbaar aanvaarden tegelijk zorg dragen voor de existentie van het bestaan en het mysterie van de herkomst en toekomst ervan ootmoedig te onderkennen. Heeft de Westerse mens het atheïsme en het ongeloof, zoals in *Genesis 3* verteld, aangedurfd, hij heeft tegelijk geen geloofwaardiger alternatief kunnen construeren.